

Eiler Ferenc

EGY TÖRTÉNET HÁROM TÉTELBEN

Tóth Ágnes: Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete. Gondolat Kiadó, Budapest, 2008, 375 oldal

A címlapon zöldes-fekete háttér előtt szél cibálta pitypang, amely épp elveszti egykor ragyogó fehér gömbkoronájának maradványait. A hátlapon a virág hervadó leveleibe és a természet kényének-kedvének kiszolgáltatottan sodródó termékek elmosódott képébe applikálva egyéni sorsok hétköznapi lenyomatai: el-sárgult osztálykép 1937-ből, egy családi fotó, népviseletbe öltözött egyenes tartású asszonyok. A háttér fekete tartományában pedig elkülönülten, mintegy kontraszt-ként, egy 1949-es, az Országházban készült beállított felvétel, melyen felnőttek és gyerekek ünnepélyes komolysággal néznek a kamerába. Tóth Ágnes könyvének borítója (Zalatnai Pál tervezte) amellet, hogy felkelti a kötetet kézbe vevő kíváncsiságát, egyúttal jól is szimbolizálja a magyarországi németek második világháborút követő sorsfordító éveit. 1944 és 1949 között ugyanis a mintegy 500 ezer főt számláló népcsoportból 200-250 ezer személynek el kellett hagynia Magyarországot, kisebb részben menekültként a felelősségre vonástól való félelem, nagyobb részben azonban a német lakosság szinte egészére kiterjesztett államilag szervezett és végrehajtott kitelepítés miatt. A szülőföldön maradtak többsége az állam asszimilációs nemzetiségpolitikájának kiszolgáltatva, egzisztenciájában megroppanva nézett a bizonytalan, számára egyelőre nem sok jót ígérő jövő elé.

Tóth Ágnes ennek a korszaknak egy sok magyarországi német által átélt, a kisebbség körében természetesen az egyéni sorsokon keresztül ismert, és a szájhagyomány útján generációról generációra tovább is adott, eleddig azonban tudományos eszközökkel nem vizsgált szeletét választotta vizsgálata tárgyául, a kitelepített, mégis Magyarországra valamilyen okból visszatért személyek történetét. Kutatása azonban nem korlátozódott az események rekonstruálására, mivel a szerzőt témaválasztásakor a *hogyan* mellett legalább annyira, ha nem jobban izgatta a *miért* kérdése. Mi készítette hazatérésre azokat az embereket, akiket a magyar állam minden egzisztenciális alapjuktól megfosztott, majd a kollektív bűnösség elvének jegyében vagonokba zsúfolva Németországba szállított, hogy így egyszer s mindenkorra megszaba-

duljon tőlük, s házaikat, földjeiket, üzleteiket belső migránsoknak, vagy a Cseh-szlovákiából áttelepített és Jugoszláviából menekülni kényszerülő magyar nemzetiségű lakosoknak juttathassa? Kérdésfelvetéséből logikusan következett, hogy vizsgálatának fókuszába az események bemutatása és a folyamatok elemzése mellett az identitás kérdése kerüljön, mivel releváns választ csak a visszatértek identitás szerkezetének vizsgálata révén remélhetett. Ez azonban szükségképpen azzal a (pozitív) következménnyel is járt, hogy a kutatás eredménye valójában túlmutat annak szűken vett tárgyán, s a „részben az egész” jegyében nemcsak a visszatértek identitásáról tudunk meg sokat, hanem általában a magyarországi németekéről is.

Az előljáróban megfogalmazott kérdésfelvetés egy szakmailag fontos módszertani döntéssel is járt, a történész szerzőnek ugyanis a hiteles rekonstrukcióhoz feltétlenül támaszkodnia kellett az *oral history* eszköztárára. Nem csupán azért, mert a vizsgálatba bevonható levéltári forrásbázis önmagában „csupán” arra elegendő, hogy a politikai összefüggéseket, a közigazgatás és az érintett állami szervek lépéseit összefüggéseiben bemutassa, hanem azért is, mert a kérdés természeténél fogva az érintettek érzéseit, motivációit visszaemlékezéseik nélkül nem lehet feltárni. Tóth Ágnes és a terepmunkába bevont munkatársai összesen 54 irányított interjút készítettek, amelyekből végül a szerző 46-ot használt fel az elemzés elkészítése során. A szerző a tematikus elemzést tartalmazó fejezet kezdetén, a módszertan ismertetése során korrekten leszögezi, hogy a vizsgálat nem tekinthető reprezentatívnak, s többek között ezért sem felel meg a szabványos statisztikai elemzés módszertani elveinek. Aki azonban valamennyire is járatos a magyarországi németek akkori történetében, annak tisztában kell lennie azzal, hogy a reprezentativitás biztosítására irányuló törekvés feltehetően eleve kudarcra ítélt vállalkozás lett volna. A forrásokból ugyanis nem rekonstruálható az érintettek pontos száma (a szerző a csoport nagyságát kb. 8-10 ezer főre teszi), a konkrét személyek köre, területi, életkori, családi és szakmai összetétele. Sőt, az sem tudható biztosan, hogy a visszatértek milyen arányban telepedtek le korábbi lakhelyükön, milyen arányban kezdtek új életet más településeken, és egyáltalán hányan élnek még közülük. Ez azonban csupán annyiban jelent „problémát”, hogy az *összes visszatért* demográfiai helyzetével és társadalmi hátterével kapcsolatosan nem vonhatók le statisztikailag alátámasztott általános érvényű kijelentések. A szerző erre természetesen nem is vállalkozik, mindössze interjúalanyai körének főbb statisztikai mutatóit vázolja fel, a tematikus elemzés hátterének bemutatásaként. Az identitásra koncentráló tartalomelemzés céljára azonban az interjúk száma elégségesnek tekinthető.

Szerkezetét tekintve a kötet három fő részből tevődik össze. Egy alapos bevezető tanulmány mutatja be a vizsgálat tárgyának történeti összefüggéseit az országos és megyei irattárakban fellelhető forrásokra támaszkodva. Ezt követően a visszaszököttek identitásának, motivációinak, stratégiáinak vizsgálata következik az összegyűjtött visszaemlékezések elemzése alapján, majd a kötet utolsó tartalmi egységé-

ben a szerző közzétette a legjobban sikerült 19 interjú rövidített, szerkesztett változatát.

A történelmi összefoglalóban Tóth Ágnes azt a világháború végétől az ötvenes évek első feléig tartó ívet rajzolja fel, amely a németek számára jogfosztással kezdődik, kitelepítéssel, majd visszaszökésekkel és hatósági retorziókkal folytatódik, és a teljes rehabilitációval záródik. A szerző nem szenvedéstörténeti tablót készít, hanem a folyamatok objektív összefoglalásra törekszik, amely egyúttal értelmezési keretet is nyújt a következő fejezet személyes történelmekből táplálkozó elemzéséhez. Tóth Ágnes otthonosan mozog a témában, hisz a kitelepítés történetének feldolgozása többek közt az ő nevéhez is fűződik. Elemzésében a hangsúly ezúttal természetesen nem a kitelepítés történetének feldolgozására kerül, annak főbb állomásait valójában csak mellékszálként, az értelmezés megkönnyítéseként eleveníti fel. Vizsgálatának fókuszában a visszaszököttek ügyével foglalkozó hivatalos szervek tevékenysége, a közigazgatás különböző szintjeinek hozzáállása és hatékonysága, a helyi – sok esetben már megváltozott etnikai összetételű – lakosság reakciója, s mindenek előtt az érintettek egyéni és csoportstratégiái állnak. A kérdések megválaszolásában a komplexitásra törekszik: az események és folyamatok értelmezésében nemcsak a kül- és belpolitikai összefüggéseket veszi számba, hanem a belpolitikai döntések gazdaság- és társadalompolitikai mozgatórugóit is. Jó érzékkel használja fel az idézeteket a nehéz szakszöveg oldására és egyúttal állításainak alátámasztására. A hivatalos jelentések, belső utasítások, a sajtó olykor túlfűtött beszámolóit, a kihallgatások során rögzített vallomások részletei plasztikusabbá teszik az olvasó előtt kirajzolódó képet.

A szerző a rendelkezésre álló források alapján bizonyítja, hogy a visszaszökések az egész vizsgált időszak alatt zajlottak, s nemcsak a szovjet zónából, hanem az amerikaiból is. A különböző illetékes hatóságok összehangolatlan működése – s természetesen az érintettek bujkálása, a helyi társadalomban gyakran meglévő szolidaritás – miatt azonban „viszonylag kis hatékonysággal” érték el a Magyarországra visszatérteket. Ezzel is magyarázható, hogy a jelenség valódi méreteiről maguknak az illetékes hivatalos szerveknek sem volt megbízható információjuk. A visszatérés mellett döntőket nemcsak az érzelmek, az itthon maradt hozzátartozók motiválták, hanem a magyar és a német társadalom közötti kulturális távolság is: míg magyarországi társadalmi integrációjukat – a történetek ellenére is – adottnak tekintették, addig a számukra idegen országtól nem remélték ennek hasonló szintű megteremtését. Visszaszökésük után a hatóságok állambiztonsági és közbiztonsági kérdésként fogták fel újbóli felbukkanásukat, s a razziák során elfogottakat internálták és kitoloncolták. Arra azonban kínosan ügyeltek, hogy a kérdést ne nyilvánosan, jogi keretek között kezeljék, hanem „leplezett módon”. (Más kérdés, hogy sok esetben ez sem riasztotta el az érintetteket az ismételt visszaszökéstől.) Az elemzés külön érteke, hogy nem fejeződik be a kitelepítések lezárulásával, hanem nyomon követi a

következő évek eseményeit is. Az illegális hazatérések ugyanis még az amnesztia-rendelet kiadása után is folytatódtak, holott volt lehetőség az NDK-ból való legális visszatérésre is. Ennek oka abban keresendő, hogy ez a lehetőség eseti döntéseken alapult és meglehetősen korlátozott körre terjedt ki (általában fiatalokat, 50 év alatti munkásokat, 40 év alatti mezőgazdasági munkásokat fogadtak be), az engedélyezési eljárás pedig meglehetősen hosszú időt vett igénybe. Az elfogottakat a nyilvánosság kizárása mellett rendszerint börtönbüntetésre ítélték. A hivatalos szervek hozzáállását mindennél jobban mutatja egy 4 év börtönbüntetésre ítélt házaspár büntetésének indoklása: „Vádlottak nemkívánatos elemek, mert kitelepített svábok, akik nem jelentkeztek a magyar követségen, nem estek át a veszélyes beszivárgást megakadályozó előzetes vizsgálaton, [...] ennél fogva lehetséges, hogy a népi demokráciánknak legádázabb ellenségei. [...] A büntetés kiszabásánál a bíróság enyhítő körülményként mérlegelte beismerő vallomásukat, büntetlen előéletüket.”¹

A kötet második tartalmi egységében a szerző a 46 interjú elemzésére támaszkodva több kérdésre kereste a választ. Mindenek előtt persze arra, hogy mik voltak a Németországból való hazatérés motivációi, de a teljes kép megrajzolása érdekében törekedett a csoport identitásának széleskörű feltérképezésére, a magyar társadalomba való integráltság fokának megállapítására és az újrakezdési stratégiák rekonstruálására is. Az interjúk során feltett kérdéscsoportok a következő területekre koncentráltak: identitás, magyarországi integráció, háború, kitelepítés, németországi tartózkodás, visszaszökés, reintegráció. A szerző a feldolgozhatóság érdekében az elbeszélések elemeit 81 kategóriába sorolta, és ily módon egy kezelhető adatbázist hozott létre, ami nagyban megkönnyítette számára az elemző munkát. Az élettörténeteket nem az írott források kiegészítéseként, hanem „reflektált egészként”, az egyén saját társadalomtörténeteként értelmezte. Tóth Ágnes történészként a kérdésfeldolgozása során nem kötelezte el magát egyik identitással foglalkozó szociológiai iskola megközelítése mellett sem. Az élettörténet és identitás összefüggéseinek elméleti megközelítésében leginkább Pataki Ferenc és Michael von Engelhardt munkásságára támaszkodott.

A tematikus elemzés első fejezetében a szerző a visszaszököttek nemzeti identitásának kérdését járja körül. Ennek kapcsán külön tételekként, részleteiben vizsgálja az ünnepek, a vallás, az eredettörténetek, az iskola és hangsúlyosan a nyelvi kötődés szerepét a magyarországi németek identitásában. Külön kitér ebben az összefüggésben az egyesületek, és mindenek előtt a Volksbund szerepére, mivel ez a szervezet tetre menő választás elé állította a német közösségek tagjait. Az interjúalanyok többsége hártással viszonyult a kérdéshez, de az elbeszélésekből jól rekonstruálható a településeken – az írott források által is többszörösen igazolt – tényleges szembenállás a Volksbundhoz fűződő viszony mentén megosztott csoportok között. A megkérdezettek mindenesetre a megosztottság kialakulását a nagypolitika következményeként, az állami manipuláció eredményeként értékelték.

A következő tematikus egység a jogfosztás, a vagyonek kobzás, az összeköltöztetés, a kitelepítés és a betelepülő magyar nemzetiségű lakosság községekben való megjelenésének kérdésével foglalkozik. Tóth Ágnes egy szemléletes táblázatban foglalja össze az interjúalanyokat és családjukat ért retorziókat még a kitelepítés megkezdése előtt (malenkij robot, föld-, ház-, és vagyonek kobzás, internálás, magyarországi munkaszolgálat, a költöztetések különböző formái, hadifogság). Rendkívül izgalmas része az elemzésnek a helyi német lakosság és a betelepülők viszonyának feltérképezése. Egyéb kutatások eredményeivel megegyezően a visszaemlékezők *legélesebben* az ország más területeiről, esetleg a szomszéd falvakból érkező „telepesektől” határolódnak el, míg a csehszlovákiai magyar és a székely migráns csoport esetében elismerik, hogy azok is kényszerből kerültek a németeket hátrányosan érintő szituációba. (Természetesen a szerző csak az érintettek elbeszélésére építhetett, így nyilván a helyi viszonyok eltérése miatt nem differenciálta hangsúlyosan tovább a kényszermigránsokkal szembeni attitűdöt. Az ország egyes településein ugyanis a székelyek megítélése agresszív fellépésük miatt a mai napig legalább olyan negatív, mint a telepeseké.) Tóth Ágnes rendkívül plasztikus képet rajzol a németek és a szlovákiai magyarok csoporton belül érzett áldozati státuszának hasonló megközelítésmódjáról és elbeszélés-struktúrájáról is.

Az elemzés harmadik és negyedik fejezete a németországi tartózkodással, az integráció sikertelenségének okaival és a visszatérés melletti döntések mozgatórugóival foglalkozik. A később visszaszökötteket az új helyzetben – az elszenvedett sérelmek és veszteségek emléke mellett – leginkább szaktudásuk leértékelődése, a vallásgyakorlás körülményes volta, a társadalmi beágyazottság, a működő kapcsolatrendszerek és a helyismeret hiánya, valamint a német társadalom részéről megnyilvánuló szolidaritás hiánya nyomasztotta. A Magyarországra való visszaszökés okai közül legtöbbször a szülőföldre való ragaszkodást, a németországi rossz életkörülményeket, a családdegyesítést és az idegenségérzetet sorolták fel.

A hazaszökés utáni évek reintegrációs folyamatát, a társadalmi létbe való visszakapaszkodást a tematikus elemzés utolsó fejezete vizsgálja. A visszaszököttek egy része a tiltott határátlépés után a razziák hatékonyságának eredményeként megjárta a toloncházat, s mintegy egyharmadukat ismét áttették a magyar szervek az osztrák–magyar határon, ahonnan újból visszatértek Magyarországra. Az állampolgári létbe való visszakapaszkodásuk két fő periódusban történt: az első időszak helyzetük jogi értelemben vett legalizálásáig tartott, amely idő alatt „mind munkalehetőségeiket, mind lakhatásukat szinte kizárólag kényszerek határozták meg”. A következő, a hatvanas évek elejéig tartó szakaszban elkezdheték önálló életük újjáépítését, s többnyire sikerrel igyekeztek visszavásárolni egykor elvesztett házaikat is. Ez azonban még távolról sem jelentette azt, hogy a velük szembeni diszkrimináció is teljesen megszűnt volna.

A kötet terjedelmében legnagyobb részét az elemzés forrásául használt interjúk köréből kiválasztott 19 visszaemlékezést magában foglaló fejezet teszi ki, melynek a szerző az *Egymás mellett létező valóságok* címet adta. A személyes történelmek mellett, hogy külön-külön is érdekfeszítők, egymás után elolvasva ki is egészítik egymást, s együtt kirajzolják a kötet főszereplőjévé választott embercsoport nem mindennapi sorsát.

Tóth Ágnes könyve hiánypótló munka. A történeti szakirodalomban mind a téma megközelítésének módja, mind pedig a feldolgozás eredményeinek publikálására választott szerkezet is eredetinek számít. Jó lenne, ha a kötet német fordításban is megjelenhetne, s ezzel hozzájárulhatna annak a hátránynak a csökkentéséhez, amely érzékelhető a régió német kisebbségeinek történetével foglalkozó német nyelvű szakirodalomban a magyarországi németek sorsával foglalkozó publikációk terén.

Jegyzetek

¹ Tóth Ágnes: *Hazatértek*, 59. p.